

Klaudia Stala*

Sobótka-Górka na Dolnym Śląsku i Morawica w Małopolsce – dwa możnowładcze palatia romańskie

Sobótka-Górka in Lower Silesia and Morawica in Małopolska – two Romanesque magnate palaces

Klaudia Stala, *Sobótka-Górka na Dolnym Śląsku i Morawica w Małopolsce – dwa możnowładcze palatia romańskie*, „Ochrona Zabytków” 2024, nr 1, s. 93–114.

Abstrakt

W artykule omówiono dwa dotychczas rozpoznane w Polsce romańskie palatia możnowładcze. Jedno, zlokalizowane w Górce koło Sobótki, zostało zidentyfikowane w wyniku badań archeologicznych prowadzonych przez autorkę z przerwami w latach 2002–2008. Drugie, w Morawicy koło Krakowa, odkryto dopiero w trakcie prac architektoniczno-konserwatorskich prowadzonych przez Marię Bicz-Suknarowską w 2018 roku, mimo że prace remontowe były realizowane w obiekcie od 2008 roku. Są to jedyne znane palatia tego typu w Polsce, które do tej pory nie doczekały się wspólnego opracowania w postaci analizy porównawczej mającej na celu rozpoznanie podobieństw stylistyczno-formalnych obu budynków. W artykule odniesiono się też do kwestii istnienia domniemanego palatium Sieciecha zlokalizowanego w obrębie kościoła św. Andrzeja w Krakowie – według nieprzyjętej powszechnie w literaturze przedmiotu koncepcji Bonawentury Macieja Pawlickiego. Analizie poddano między innymi wymiary budynków oraz zachowane elewacje wraz z detalem architektonicznym i technikami budowlanymi.

Słowa kluczowe

palatium, badania archeologiczne, badania konserwatorskie, romanizm

Abstract

The article discusses two Romanesque magnate palaces that have been identified so far in Poland. One, located in Górka near Sobótka, was identified as a result of archaeological

* Katedra Historii Architektury i Konserwacji Zabytków
Politechnika Krakowska
ORCID: 0000-0001-7222-8504
e-mail: klaudia.stala@pk.edu.pl

research carried out by the author intermittently in the years 2002–2008. The second one, in Morawica near Kraków, was only discovered during architectural and conservation works carried out by Maria Bicz-Suknarowska in 2018, even though renovation works had been carried out at the site since 2008. They are the only known palatial building of this type in Poland that have not yet undergone a comparative analysis to identify stylistic and formal similarities between the two buildings. Furthermore, the article also refers to the issue of the existence of the ostensible Sieciech palace located within the church of St Andrew in Kraków according to Bonawentura Maciej Pawlicki's concept which is not generally accepted in the literature on the subject. The analysis included, among other things, the dimensions of the buildings and the preserved facades along with architectural details and construction techniques.

Keywords

palace, archaeological research, conservation research, Romanesque

TERMINEM „PALATIA” OKREŚLA SIĘ Wczesnośredniowieczne kompleksy architektoniczne składające się z budynku reprezentacyjno-mieszkalnego oraz prywatnej kaplicy pałacowej, charakterystyczne dla budownictwa rezydencyjnego Europy okresu wczesnego średniowiecza. Pierwowzorem tego typu budowli było założenie wzniesione na rzymskim Palatynie. Za archetypiczne uznaje się też inne, późniejsze założenia, datowane na schyłek Cesarstwa Rzymskiego, takie jak: palatium pretoriańskie rzymskich gubernatorów prowincji Germania Inferior w Kolonii, palatium Konstantyna Wielkiego w Trewirze, a także palatium cesarza Teodoryka w Rawennie¹. Założenia cesarskie przechodziły następnie w ręce papieży i biskupów, czego najlepszym przykładem są kompleksy na Palatynie i na Lateranie, gdzie powstała główna siedziba głowy kościoła². Te antyczne i późnoantyczne założenia stanowiły inspirację dla budownictwa rezydencyjnego czasów dynastii Karolingów. Wybudowany pod wpływem inspiracji rzymskim dziedzictwem pałac Karola Wielkiego w Akwizgranie stał się z kolei wzorcem wczesnośredniowiecznych rezydencji i dał początek licznym cesarskim, królewskim, książęcym oraz biskupim palacjom stawianym aż do połowy XIII wieku³ w niemal całej Europie. Palatia były obiektami murowanymi, wznoszonymi przede wszystkim z kamienia, ewentualnie z zastosowaniem elementów drewnianych, oraz otoczone fortyfikacjami. Z zachowanych najczęściej reliktowo obiektów oraz tych odsłoniętych w trakcie badań archeologicznych tylko nieliczne identyfikuje się jako typowe palatia możnowładcze, ponieważ większość rozpoznanych siedzib możnych z końca XII i z XIII wieku została wzniesiona już w typie *castrum*.

Palatia w Polsce

Podobnie rzecz się miała na ziemiach polskich, gdzie wpływy architektoniczne z chrześcijańskich krajów ościennych, a w szczególności z cesarstwa niemieckiego, dały impuls do wznoszenia wczesnopiastowskich rezydencji w takich grodach, jak: Ostrów Lednicki, Poznań, Giecz, Przemyśl, Wiślica oraz Wawel, będący od połowy XI wieku czołowym *sedes regni principales*. Spośród wymienionych polskich przykładów wszystkie stanowią książęce i królewskie rezydencje, jedynie podwójny kompleks palatinalny w Wiślicy bywa interpretowany jako palatium księcia i palatium biskupa.

Do końca XX wieku w Polsce nie rozpoznano możnowładczych rezydencji w typie palatium wczesnośredniowiecznego. W latach 2002–2008 na terenie kompleksu zamkowo-parkowego

¹ K. Stala, *Architektura rezydencji wczesnośredniowiecznych w Polsce. Próba reinterpretacji dotychczasowych poglądów z uwzględnieniem tła europejskiego*, Kraków 2013, s. 10.

² M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003, s. 37. Por. Z. Pianowski, „*Sedes regni principales*”. *Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków 1994, s. 113, 120.

³ Ibidem.

w Górcie koło Sobótki prowadziłam badania archeologiczno-architektoniczne z ramienia Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (zespół Andrzeja Kadłuczki) we współpracy z Beatą Kwiatkowską-Kopką z Zamku Królewskiego na Wawelu. Rezultatem badań było rozpoznanie najstarszej, XII-wiecznej fazy budynku zamkowego, który został zinterpretowany jako świecka rezydencja należąca do Piotra Włostowica. Tym samym byłoby to pierwsze palatium możnowładcze rozpoznane w Polsce.

W 2008 roku w Morawicy w gminie Liszki pod Krakowem rozpoczęto prace remontowe na plebanii w parafii pw. św. Bartłomieja. W 2018 roku badania archeologiczno-architektoniczne przy plebanii prowadzili Maria Bicz-Suknarowska (architekt) oraz Marian Myszka (archeolog). W wyniku tych prac najstarszą fazę pozostałości po średniowiecznym zamku Tęczyńskich rozpoznano jako wczesnośredniowieczne palatium, które miało stanowić własność palatyna Sieciecha z rodu Toporów. Było to drugie rozpoznane palatium możnowładcze w Polsce i pierwsze w Małopolsce.

Na marginesie rozważań należy wspomnieć o koncepcji istnienia w murach kościoła św. Andrzeja w Krakowie palatium należącego do palatyna Sieciecha. Ponownie odżyła ona za sprawą Bonawentury Macieja Pawlickiego, który w obszernej publikacji, będącej pokłosiem jego wystąpienia na II Forum Architecturae Poloniae Medievalis, dowodził możliwości takiej interpretacji. Publikacja nie odbiła się jednak głośnym echem w środowisku specjalistów, dlatego kwestia istnienia palatium Sieciecha w murach kościoła pozostaje na tym etapie poza dyskursem naukowym⁴.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest zatem podsumowanie obecnej wiedzy o dwóch rozpoznanych w Polsce palatiach możnowładczych. Moim celem były ich analiza oraz postawienie pytań badawczych o dalsze postępowanie w obu obiektach.

Zarys stanu badań

Zamek w Górcie

Jak już wspomniano powyżej, w miejscowości Górka koło Sobótki na Dolnym Śląsku leży rozległy kompleks pałacowy o skomplikowanej genealogii i bogatej historii. Jest on znany przede wszystkim jako okazała siedziba znamienitej niemieckiej rodziny von Kulmizów. Owa siedziba powstała na bazie kamiennej budowli, wyraźnie rysującej się w bryle zamku, która w literaturze przedmiotu jest wiązana z kościołem konsekrowanym w 1256 roku i uznawana za budowlę późnoromańską⁵. Badania nad tym obiektem mają już swoją długą historię, a jednym z podstawowych zagadnień, które wywołało trwający od ponad wieku spór wśród zarówno polskich, jak i niemieckich badaczy dyscyplin historycznych, jest lokalizacja pierwotnej fundacji Piotra Włostowica na rzecz kanoników regularnych reguły św. Augustyna w rejonie góry Ślęży (ten temat podejmowali między innymi: Wilhelm Schulte, Paul Knötel, Adolf Moepert, Viktor Czipionka, Włodzimierz Hołubowicz, Tadeusz Kozaczewski, Georg Lustig, Władysław Semkowicz, Mieczysław Gębarowicz, Tadeusz Silnicki i Karol Małczyński)⁶. Zachowane źródła historyczne w sposób niejednoznaczny wskazują na miejsce osadzenia kanoników, które miało funkcjonować jako ich tymczasowa siedziba do momentu wzniesienia docelowej świątyni z zabudową klasztorną na Piasku we Wrocławiu. Sentencje łacińskie pochodzące z zachowanych źródeł historycznych, takie jak: *de Monte Silencii, ad Montem, in monte Silencii, ipso Monte Silencii*⁷, nie dają podstaw lingwistycznych do

⁴ B.M. Pawlicki, *Ze studiów nad relikdami domniemanego palatium Sieciecha w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 7-A, s. 179–225.

⁵ Z. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955, s. 62–63; idem, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 222–224; idem, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 437.

⁶ Na ten temat pisano szerzej w pracy: A. Kadłuczka, K. Stala, *Relikty romańskiego obiektu w Sobótce-Górcie i problem jego pierwotnej funkcji* [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2007, s. 129–131; idem, *Romańska budowla w Sobótce-Górcie w świetle ostatnich badań* [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno 2009, s. 487–488.

⁷ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 1, nr 22, Wrocław 1956; *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, Breslau 1839; *Spominki wrocławskie* [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 3, Lwów 1878.

1 Elewacja południowa zamku w Górczce z kamiennym wątkiem romańskim pochodzącym z pierwszej fazy budowy. Fot. K. Stala

The southern elevation of the castle in Górczka with a Romanesque stone motif from the first stage of the building work. Photo: K. Stala

jednoznacznej interpretacji, że miejscem lokacji był szczyt Ślęży, jak chcą zwolennicy teorii o ślązańskim klasztorze. Sentencje te wskazują raczej, że był to jedynie masyw góry. Dlatego już na początku XX wieku pojawiła się hipoteza, że Piotr Włostowic sprowadził pierwszych przedstawicieli zakonu do Górczki położonej u stóp Ślęży⁸.

W latach 2002–2008 w obrębie zamku prowadzono badania architektoniczno-archeologiczne z ramienia Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, które miały charakter badań wyprzedzających inwestycję związaną z kompleksową modernizacją zarówno zabytkowego obiektu zamkowego, jak i otaczającego go zespołu parkowego wraz z zabudową gospodarczą. W pierwszym roku prac badaniami (prowadziłam je wraz z Beatą Kwiatkowską-Kopką) objęto teren zewnętrzny. Wykopy sondażowe zostały wykonane przy wschodniej ścianie zamku oraz od północy w kierunku spadku wyniesienia. W wyniku tych prac w części północnej zbcza odsłonięto jądro wału. Wewnątrz znaleziono skarb zakładzinowy w postaci 12 srebrnych brakteatów

⁸ W. Schulte, *Zu dem Steinalterturmern am Zobten*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1900, Neue Folge, Bd. 1; P. Knötel, *Das Augustinerchorherrenstift und die Steinaltertümer des Zobtengebietes*, „Zeitschrift der Vereins für Geschichte Schlesiens” 1928, Bd. 62; P. Knötel et al., *Zur Zobtenfrage*, „Altschlesische Blätter” 1929, Jg. 4, Nr. 5; A. Moepert, *Peter Wlast und die Stiftung des Augustinerklosters auf dem Zobten*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” 1939, Bd. 4; V. Czipionka, *Das Marienkloster des Augustiner Chorherren in Gorka am Zobten*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 1924; W. Hołubowicz, *Z badań na Ślęży w 1949 roku*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1; T. Kozaczewski, *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej” 1957, nr 16: *Architektura*, t. 2, s. 33–60.

guziczkowych z końca XIII wieku oraz ślad negatywowy, być może po drewnianym słupie stanowiącym część konstrukcyjną wału⁹.

W późniejszych latach badania prowadzono już tylko wewnątrz obiektu, czego efektem było przesunięcie datowania najstarszej kamiennej budowli na połowę XII wieku, a także – po analizie odsłoniętych relikwów – uznanie jej za budynek o charakterze palatialnym, który w następnej, XIII-wiecznej fazie został dostosowany do funkcji sakralnych¹⁰. W świetle badań archeologiczno-architektonicznych skonfrontowanych ze źródłami historycznymi palatium przypisano Piotrowi Włostowicowi¹¹.

Należy zaznaczyć, że *ad vocem* pierwszych wyników badań z 2002 roku wypowiedział się również Zygmunt Świechowski¹², o architekturze klasztorów kanoników regularnych pisała też Małgorzata Doroz-Turek¹³, natomiast studium historyczne założenia zamkowego w Górcie wykonali i opublikowali Roman Marcinek oraz Michał Maksymiuk¹⁴. Jednym ze współczesnych oponentów identyfikowania najstarszych relikwów z palatium Piotra Włostowica, a także teorii o osadzeniu przez niego kanoników regularnych bezpośrednio w Górcie, z pominięciem Ślęzy, jest Grzegorz Domański¹⁵.

Budynek plebanii w Morawicy

Budynek plebanii w Morawicy był opisywany już na początku XX wieku przez ówczesnych badaczy jako pozostałość po zamku Tęczyńskich. Owymi badaczami byli: Stanisław Tomkowicz, Bohdan Guerquin, Gabriel Leńczyk, Stanisław Kołodziejski, Janusz Bogdanowski czy Leszek Kajzer¹⁶. Opowiadali się oni za datowaniem zamku na XIII wiek, choć należy podkreślić, że Janusz Kurtyka od początku swoich badań nad stanem archiwaliów i na podstawie analiz tekstów źródłowych konsekwentnie uważał, że założenie obronne w Morawicy jest starsze i jego historia sięga XII, a być może nawet schyłku XI stulecia¹⁷. Analizowane źródła pochodziły między innymi z 1238 roku. Wymieniono w nich z imienia dziedziców Morawicy, synów Śmiła Sieciechowica,

⁹ B. Kwiatkowska-Kopka, K. Stala, *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne o charakterze sondazowym na stanowisku Sobótka Górka* [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, op. cit., s. 151–174.

¹⁰ K. Stala, *Palatium możnowładcze Piotra Włostowica? Rekonstrukcja najstarszej fazy budowli romańskiej w Sobótce-Górcie na podstawie najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2010, nr 27, s. 67–78.

¹¹ A. Kadłuczka, K. Stala, *Relikty romańskiego obiektu w Sobótce-Górcie...*, op. cit., s. 129–150; K. Stala, *Palatium możnowładcze Piotra Włostowica?...*, op. cit.

¹² Świechowski Z., *In monte Silencii*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 7-A, s. 5–20. Zob. także: idem, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, op. cit.

¹³ M. Doroz-Turek, *Średniowieczna architektura klasztorna kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku*, praca doktorska, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2009; eadem, *The Architecture of the Monastery of the Canons Regular of Saint Augustine in Górcia*, „Architectus” 2010, nr 1, s. 3–13; eadem, *W kręgu średniowiecznej architektury wrocławskich kanoników regularnych św. Augustyna*, Kielce 2019.

¹⁴ R. Marcinek, M. Maksymiuk, *Zamek Sobótka-Górka. Studium historyczne założenia przestrzennego*, Kraków 2018.

¹⁵ G. Domański, *Ze studiów nad dziejami klasztoru Kanoników Regularnych na górze Ślęzy*, „Slavia Antiqua” 2019, t. 60, s. 239–254. Zob. także: idem, *Ślęza w pradziejach i średniowieczu*, Wrocław 2002; T. Kastek et al., *Ecclesia Sancte Marie de Monte Silencii albo o krótkiej karierze i długich poszukiwaniach pewnego kościoła* [w:] *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII wiek)*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2016, s. 281–312; T. Kastek, A. Limisiewicz, R. Mruczek, *Ecclesia Sancte Marie de Monte Silencii? Nowo odkryte relikty budowli i rzeźb wczesnośredniowiecznych na szczycie góry Ślęzy koło Sobótki* [w:] *Ślęzańskie świąty*, Wrocław 2013, s. 302–320.

¹⁶ S. Tomkowicz, *Powiat krakowski. Morawica* [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. 2, Kraków 1906, s. 195, 201–204; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974; G. Leńczyk, *Katalog Grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983, s. 25; J. Bogdanowski, *Sztuka obronna*, „Natura i Kultura w Krajobrazie Jury”, t. 2, Kraków 1993, s. 105–151; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 161–162; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001, s. 213.

¹⁷ J. Kurtyka, *Morawicka linia Toporczyków w XIII–XIV wieku*, Kraków 1983, praca magisterska [cyt. za:] S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne...*, op. cit.; J. Kurtyka, *Głos w dyskusji nad referatem*

2

Stan obecny elewacji północnej plebanii w Morawicy. Widoczne odstąpienie spod tynku wątki romańskie. Fot. K. Stala

The current state of the northern elevation of the presbytery in Morawica. Romanesque motifs are visible under the exposed plasterwork. Photo: K. Stala

2

znanego ze źródeł od 1189 roku¹⁸. Z kolei murowany kościół według zachowanych źródeł historycznych miał powstać w 1408 roku¹⁹, zająć fragment zamku Tęczyńskich i zgodnie z ich wolą być może wchłonąć dawną kaplicę pałacową²⁰. W 1666 roku zamek został przekazany przez spadkobierców rodu Tęczyńskich z przeznaczeniem na plebanię.

Wspomniany kościół nie był badany archeologicznie, a najstarsze zachowane teksty historyczne, w których znajduje się wzmianka o nim, pochodzą z 1253 (*Cuda św. Stanisława*), 1257 (*Żywot większy św. Stanisława Wincentego z Kielczy*, datowany na 1257/1261 rok) oraz 1286 roku (*Kodeks dyplomatyczny mogiński*)²¹. Są tam zapisane informacje o kolejnych plebanach morawickich. Mimo braku źródeł z XII wieku niektórzy badacze, przede wszystkim Janusz Kurtyka²², byli skłonni datować początki kościoła tak wcześnie chociażby ze względu na patrona świątyni, św. Bartłomieja Apostoła, jego kult był bowiem rozpowszechniony na ziemiach polskich w XI i XII wieku²³. Szczególnie wśród historyków już dość wcześnie panowało przekonanie o znacznie starszym rodowodzie zarówno kościoła, jak i zamku morawickiego. Mimo tak dużego zainteresowania badaczy tym obiektem nadal nie prowadzono w nim badań archeologicznych. W 1968 roku przeprowadzono jedynie prace remontowe polegające na zбиiciu tynków i nałożeniu tynku cementowego na całości lica murów, w 2005 roku zaś wykonano nową stolarkę

o rodzie potomków Sieciecha [w:] Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym, red. J. Hertel, J. Wroniszewski, Toruń 1987, s. 227.

¹⁸ J. Kurtyka, *Latyfundium tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek)*, Kraków 1999, s. 13.

¹⁹ Według Jana Długosza (cyt. za: S. Tomkowicz, *Powiat krakowski. Morawica*, op. cit., s. 197, 201).

²⁰ S. Tomkowicz, *Powiat krakowski. Morawica*, op. cit., s. 197. Zob. też: B. Kulka, A. Gaczoł, *Program konserwatorsko-restauratorski [w:] B. Kulka et al., Plebania w parafii pod ww. św. Bartłomieja w Morawicy. Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska*, [b.m.] 2011, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, s. 5, 9–12.

²¹ B. Kulka et al., *Plebania w parafii pod ww. św. Bartłomieja w Morawicy...*, op. cit., s. 2.

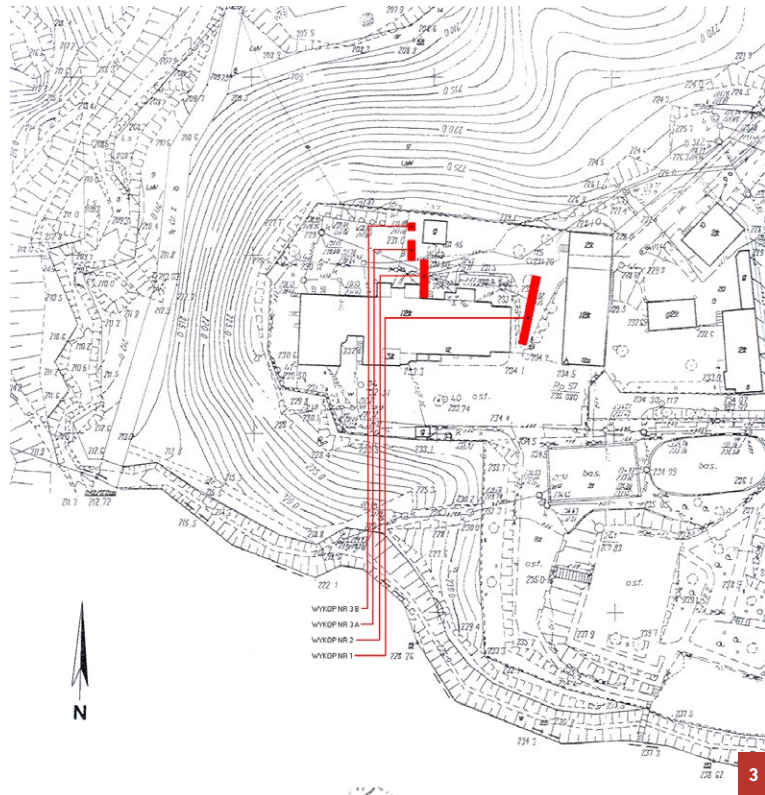
²² Zob. J. Kurtyka, *Latyfundium tęczyńskie...*, op. cit.; idem, *Morawicka linia Toporczyków*, op. cit.; M. Kwaśnik, *Morawica – bogactwo wieków. Dzieje kościoła i parafii*, Kraków 2010.

²³ B. Kulka, A. Gaczoł, *Program konserwatorsko-restauratorski*, op. cit.

3

Plan założenia w Górcie z naniesionymi wykopami archeologicznymi. Oprac. B. Kwiatkowska-Kopka, 2002

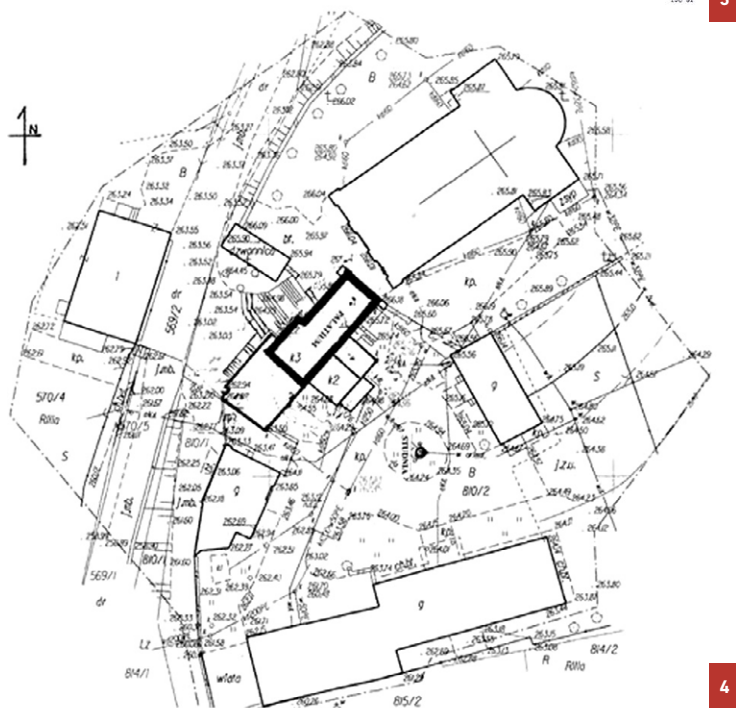
Plan of the complex in Górczka marked with archaeological excavations. Compiled by B. Kwiatkowska-Kopka, 2002

4

Plan sytuacyjny parafii w Morawicy. Pogrubieniem zaznaczono obrys palatium. Źródło: M. Bicz-Suknarowska, *Morawica – romańska siedziba możnowładców małopolskich*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Władysława Szafera” 2019, nr 29, s. 155

Plan showing the location of the parish in Morawica. The outline of the palace is marked in bold. Source: M. Bicz-Suknarowska, 'Morawica – romańska siedziba możnowładców małopolskich', *Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Władysława Szafera*, 2019, no. 29, p. 155

w plebanii²⁴. Wprowadzie w 2008 roku ówczesny proboszcz uzyskał zgodę na remont plebanii, jednak prace archeologiczne podjęto dopiero 2018 roku. W międzyczasie, w 2010 roku, powstała publikacja na temat przeszłości Morawicy autorstwa Marii Kwaśnik, zatytułowana *Morawica – bogactwo wieków. Dzieje kościoła i parafii*²⁵, a w 2011 roku wykonano prace inwentaryzacyjne na plebanii (realizował je zespół Pracowni Usług Projektowych Bogusław Kulka²⁶) oraz opracowano program prac konserwatorskich i restauratorskich (przygotowali go Bogusław Kulka i Andrzej

²⁴ Ibidem, s. 10.

²⁵ M. Kwaśnik, *Morawica – bogactwo wieków...*, op. cit.

²⁶ B. Kulka et al., *Plebania w parafii pod ww. św. Bartłomieja w Morawicy...*, op. cit.

Gaczoł²⁷). Wspomniane prace badawcze w 2018 roku prowadziła Maria Bicz-Suknarowska (architekt), a prace archeologiczne – Marian Myszka. Wyniki prac potwierdziły już materialnie wcześniejsze przypuszczenia badaczy, że w murach dzisiejszej plebanii kryją się pozostałości znacznie starsze od XIII-wiecznego zamku. Odślonięte w wykopach oraz spod tynku lica murów zostały przez badaczy wydatowane na okres wczesnośredniowieczny, a obiekt uznano za palatium możnowładcze, prawdopodobnie będące w posiadaniu palatyna Sieciecha²⁸.

Opis obu budowli w kontekście odkryć architektoniczno-archeologicznych

Palatium w Górcie

Omawiana najstarsza faza architektoniczna w Górcie jest w rzucie budynkiem prostokątnym, wąskim, o wymiarach 22 × 9 m (wymiary zewnętrzne), od wschodu zamkniętym prezbiterium z prostą ścianą wschodnią o wymiarach 5,25 × 6 m, które badacze interpretują jako pierwotną kaplicę pałacową. W obrębie późniejszego prezbiterium odkryto trzy pochówki²⁹. W części północno-zachodniej w trakcie prac remontowo-konserwatorskich odślonięto wieżę o średniowiecznej proveniencji³⁰, której istnienie w tym miejscu autorzy badań dopuszczali już w 2002 roku na podstawie wykonanych odkrywek architektonicznych³¹, a która do dziś nie została jednoznacznie wydatowana. Za uznaniem najstarszej fazy za budynek świecki o charakterze rezydencjonalnym w typie palatium przemawiają odkryte w trakcie prowadzonych we wnętrzu badań terenowych relikty architektury oraz nawarstwienia. Są to: oryginalna długość korpusu nawowego, dyspozycja przestrzenna wnętrza oraz zachowane poziomy użytkowe.

Pierwszym ważnym odkryciem było rozpoznanie, że zachodnia ściana kościoła we wnętrzu dawnej nawy, obecnie nazywanej „salą rycerską”, dotychczas uważana za ścianę magistralną kościoła kanoników regularnych, nie była przewiązana z murem północnym pierwotnej budowli. Znaczna dylatacja została zarejestrowana w partii zarówno nadziemnej, jak i fundamentowej, a stopa fundamentu ściany zachodniej była posadowiona o 30 cm płycej niż stopa fundamentowa pierwotnej budowli. Technika zastosowana w murze zachodnim odbiegała znacząco od typowej romańskiej techniki zastosowanej w murach magistralnych. Odślonięte spod tynku lico wewnętrzne muru zachodniego na długości 164 cm w partii nadziemnej zostało zbudowane z dużych ciosów granitu łączonych szerokimi spoinami, które uzupełniono rumoszem kamiennym i zalano zaprawą. Fundament wykonano z fragmentów ciosów i kamienia łamanego bez spojenia zaprawą. Natomiast oryginalna romańska zachodnia ściana magistralna została uchwycona w odkrywkach architektonicznych, co pozwoliło ustalić pierwotną długość korpusu budowli na 22 m³², a nie – jak dotychczas upowszechniano w literaturze przedmiotu – na mniej więcej 15 m³³. Wśród opracowanych i omówionych przez Zygmunta Świechowskiego XIII-wiecznych kościołów jednonawowych na Dolnym Śląsku, do których zaliczono pierwotną budowlę z Sobótki, nie ma do niej analogii pod względem długości nawy. Są natomiast widoczne podobieństwa w zakresie wymiarów długości auli palatiów polskich i europejskich (Ostrów Tumski w Poznaniu – 27 m, pomieszczenie nazywane „salą o 24 słupach” na Wawelu – 28 m, a także Werla i Tilleda – 24 m)³⁴.

²⁷ B. Kulka, A. Gaczoł, *Program konserwatorsko-restauratorski*, op. cit.

²⁸ M. Bicz-Suknarowska, *Morawica – romańska siedziba możnowładców małopolskich*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Władysława Szafera” 2019, nr 29, s. 150.

²⁹ K. Stala, *Prezbiterium dawnego kościoła kanoników regularnych w Górcie koło Sobótki. Uwagi w kontekście odkrytych pochówków*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 7-A, s. 471–486.

³⁰ R. Marcinek, M. Maksymiuk, *Zamek Sobótka-Górka...*, op. cit., s. 160.

³¹ A. Kadłuczka, K. Stala, *Relikty romańskiego obiektu w Sobótce-Górcie...*, op. cit., s. 147, rys. 12.

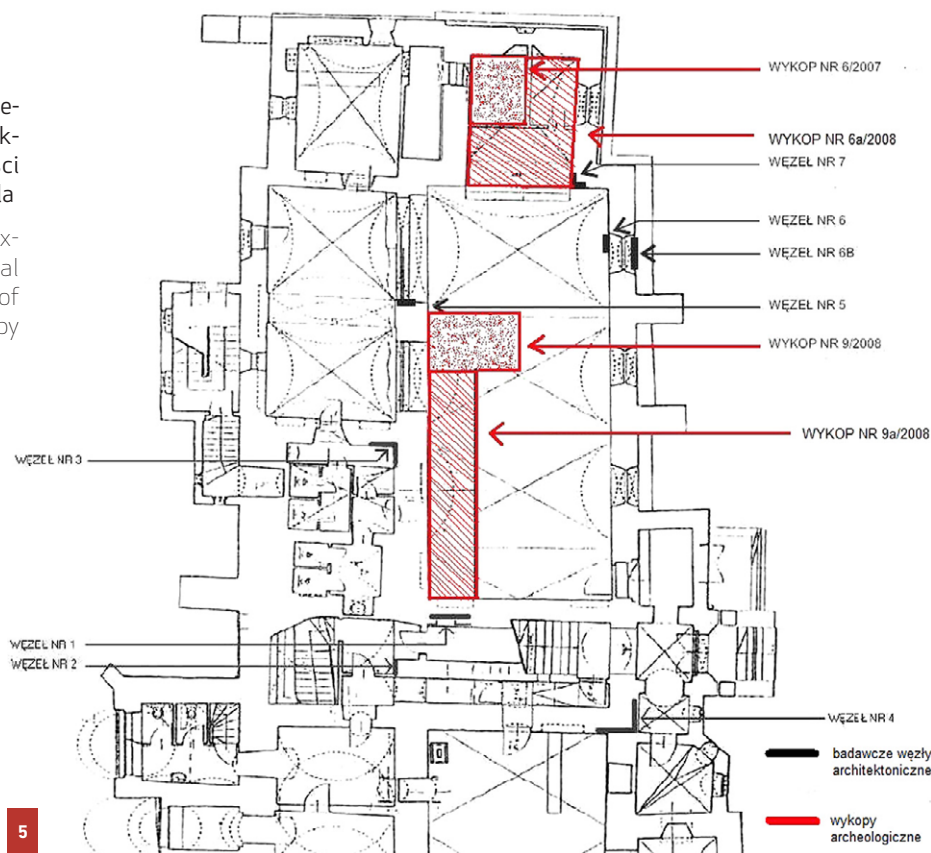
³² K. Stala, *Ecclesia de novo constructa. Kościół kanoników regularnych w Górcie koło Sobótki. Rekonstrukcja drugiej fazy przebudowy palatium możnowładczego Piotra Włostowica*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2020, nr 28, s. 91–100.

³³ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, op. cit., s. 222–223.

³⁴ Por. K. Stala, *Architektura rezydencji wczesnośredniowiecznych w Polsce...*, op. cit., tab. na s. 201–203.

Plan sytuacyjny – wykopy archeologiczne i odkryvky architektoniczne w najstarszej części zamku w Górcie. Oprac. K. Stala

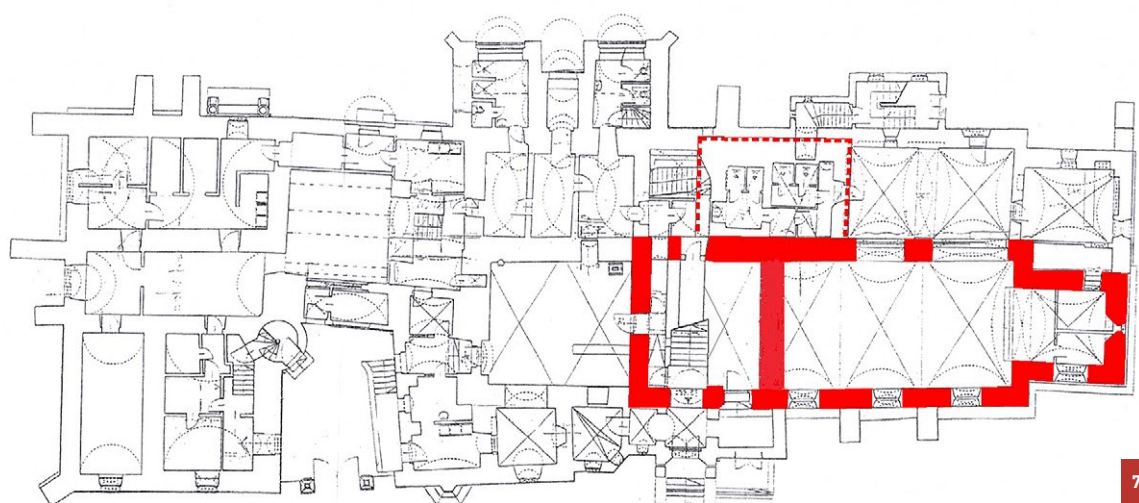
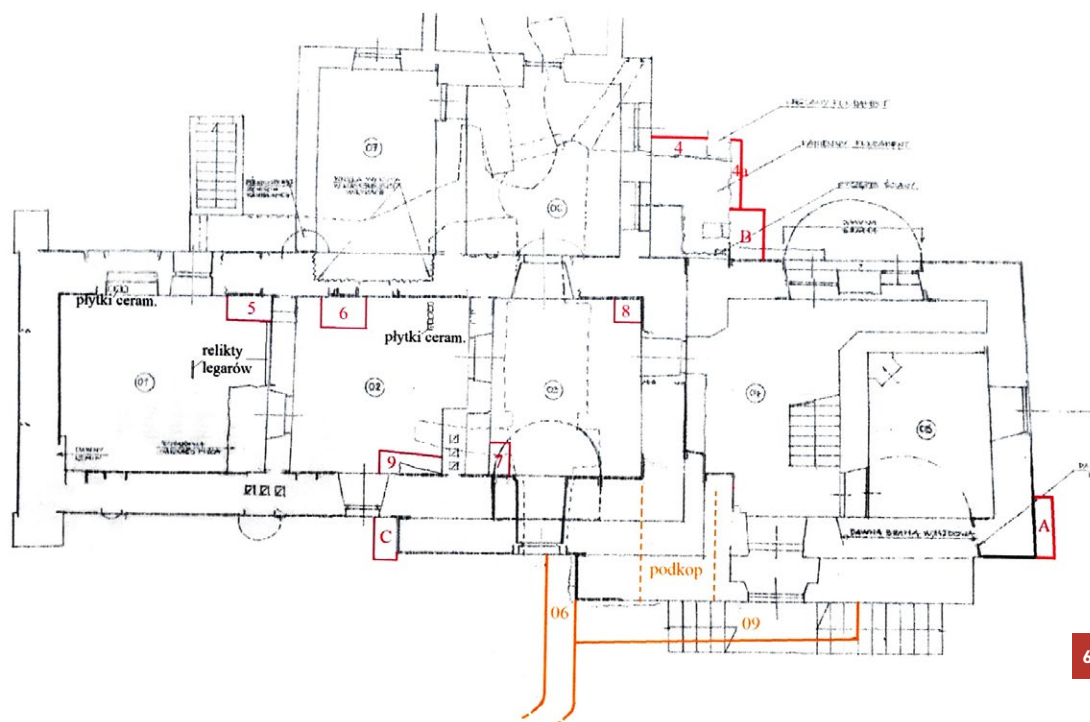
Site plan – archaeological excavations and architectural excavations in the oldest part of the castle in Górcie. Compiled by K. Stala

Jednym z namacalnych dowodów na świecki charakter pierwotnej budowli jest jej dyspozycja przestrzenna, w tym przede wszystkim podział w obrębie późniejszej nawy kościoła. W trakcie badań georadarowych, którym poddano „salę rycerską”, wykryto anomalie, które w odczycie graficznym wykazały istnienie dwóch podziemnych struktur w formie ciągłej, dlatego były one identyfikowane jako relikty murów. Badania georadarowe sugerowały występowanie w pomieszczeniu podziałów wewnętrznych (w tym poprzecznych) niemających analogii w budowlach sakralnych. W związku z tym w 2008 roku zdecydowano się wytyczyć wykop sondażowy przy filarze ściany północnej, który następnie przedłużono w kierunku zachodnim. Rozpoznanie w obrębie wykopu potwierdziło, że w badaniach georadarowych uchwycono mur poprzeczny. Był on morfologicznie związany z murem magistralnym najstarszej fazy budynku i wzniesiony w identycznej technice budowlanej. Grubość muru wyniosła 105 cm, a więc tyle samo co grubość ścian magistralnych korpusu budowli romańskiej. Korona muru została wtórnie ukształtowana w wyniku akcji rozbiórkowej przeprowadzonej w drugiej fazie użytkowej budynku (sakralnej). Okazało się, że w fazie pierwotnej we wnętrzu pomieszczenia zastosowano poprzeczny podział wewnętrzny. W jego wyniku powstały dwa pomieszczenia: wschodnie o prostokątnym rzucie i wymiarach wewnętrznych 12×7 m (aula?) oraz zachodnie na rzucie kwadratu o wymiarach wewnętrznych 7×7 m (pomieszczenie mieszkalne/caminata?).

Istotne w prezentowanych tu badaniach było uchwycenie dwóch wczesnośredniowiecznych poziomów użytkowych. Najniżej zarejestrowano poziom zachowany w postaci warstwy wylewki wapiennej. Stwierdzona w profilu południowym i wschodnim warstwa spalonego drewna zalegająca bezpośrednio nad poziomem wylewki może sugerować istnienie w najstarszej fazie budowli drewnianej podłogi, która pokrywała powierzchnię badanego pomieszczenia. Wnętrze było zagłębione na 60 cm od odsłoniętego w badaniach pierwotnego progu zachowanego portalu południowego.

Najbardziej dyskusyjna jest kwestia identyfikacji późniejszego prezbiterium z kaplicą pałacową. W badaniach odsłonięto zachodni mur poprzeczny zamykający prezbiterium i oddzielający go od „sali rycerskiej”. Mur był przewiązany ze ścianami magistralnymi – północną i południową

6 Plan sytuacyjny – wykopy archeologiczne, sondy geologiczne i wykopy budowlane wewnątrz i na zewnątrz plebanii w Morawicy. Oprac. M. Myszka. Źródło: M. Myszka, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przy budynku plebanii w Morawicy, gm. Liszki związanych z badaniami architektonicznymi romańskiego palatium*, Kraków 2019, kps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie

Site plan – archaeological excavations, geological probes and construction excavations inside and outside the presbytery in Morawica. Compiled by M. Myszka. Source: M. Myszka, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przy budynku plebanii w Morawicy, gm. Liszki związanych z badaniami architektonicznymi romańskiego palatium*, Kraków 2019, computer script in the archives of the Voivodeship Office for the Protection of Monuments in Kraków

7 Rzut zamku w Górcze. Czerwonym kolorem zaznaczono zasięg najstarszej romańskiej, XII-wiecznej budowli uchwycony w badaniach archeologiczno-architektonicznych wraz z murem poprzecznym zarejestrowanym w badaniu georadarem i potwierdzonym w terenie. Oprac. K. Stala

Plan of the castle in Górcze. The extent of the oldest Romanesque, 12th-c. building recorded in archaeological and architectural research, along with the lateral wall recorded in the GPR survey and confirmed during fieldwork, is marked in red. Compiled by K. Stala

prezbiterium. W badanym pomieszczeniu odsłonięto fundament pod mensę ołtarzową oraz zachowany fragment stipesu. Przestrzeń przed ołtarzem na całej szerokości wnętrza wypełniały wspomniane wyżej trzy pochówki szkieletowe ułożone w jednym rzędzie. W prezbiterium zarejestrowano dwa wczesnośredniowieczne poziomy użytkowe, z czego najstarszy korespondował z kamiennym stopniem pod ołtarz. Stycznie z licem wewnętrznym ściany wschodniej odsłonięto fragment granitowej posadzki³⁵.

Palatium w Morawicy

Obiekt został założony na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach 26,3 × 6,8–7,9 m z aneksem dobudowanym od strony południowo-wschodniej oraz gankiem dobudowanym od strony północno-zachodniej. Obiekt jest pozostałością po zamku, który w 1666 roku częściowo zaadaptowano na plebanię. Z kolei w latach 1743–1748 Franciszek Placidi wznosił od strony wschodniej nowy kościół i dzwonnice oraz przebudował plebanię. Kolejne transformacje nastąpiły w XIX i XX wieku. Na podstawie wyników własnych badań architektonicznych prowadzonych w 2018 roku oraz archeologicznych sondaży wykonanych przez Marianę Myszkę Maria Bicz-Suknarowska stwierdziła, że pierwotnie było to palatium romańskie. Budynek piętrowy o rzucie wydłużonego prostokąta i o wymiarach 17 × 6,8 m miał ściany wykonane z regularnych wapiennych ciosów różnej wielkości. Pomieszczenia parteru były przykryte kamiennymi kolebkami³⁶. Grubość zachowanych murów sięgała około 1 m, podobnie zresztą jak w palatium w Górcie.

W budynku zachowały się cztery oryginalne romańskie okna – trzy na parterze i jedno na piętrze – oraz dwa łęki kamienne, jeden wewnętrzny cięty XX-wiecznym oknem i drugi czytelny w licu południowym, stanowiący pozostałość po romańskim portalu³⁷. Jak pisze prowadząca badania Maria Bicz-Suknarowska: „Analiza wątków, detali i inne dane pozwalają na przypuszczenie, że romański obiekt powstawał najprawdopodobniej w dwóch etapach [...]. Jednak na obecnym etapie badań trudno określić zakres ewentualnych zmian”³⁸. Budynek odkryty podczas badań, czyli obiekt o takim kształcie, w jakim został ukończony, możemy datować na drugą połowę XII wieku. Fragmenty zachowanego drewna zostały wydатовane na połowę XII wieku³⁹. Prace archeologiczne zostały ograniczone do niewielkich sondaży. Wewnątrz trzech usytuowanych jednotraktowo pomieszczeń wykonano pięć sond archeologicznych, na zewnątrz budynku zaś – dwa sondaży archeologiczne, ponadto nadzorem archeologicznym objęto trzy sondy geologiczne oraz dwie sondy budowlane⁴⁰. W obrębie badanych oraz nadzorowanych wykopów nie uchwycono zabytków ruchomych ani warstw kulturowych, co miało związek z późniejszymi przekształceniami terenu, między innymi niwelacją, szczególnie po stronie północnej, gdzie stwierdzono partie fundamentowe budynku palatium widoczne na obecnym poziomie użytkowym⁴¹. Budynek nie był podpiwniczony – podziemne korytarze nie są poziomem piwnicznym obiektu. Wykopy we wnętrzu budynku zostały umiejscowione w narożnikach pomiędzy ścianami magistralnymi a działowymi. Mury działowe były znacznie cieńsze i posadowione nieco płycej niż magistralne.

Maria Bicz-Suknarowska dokonała rozwarstwienia całego obiektu plebanii⁴². Wewnętrzne podziały w palatium wydatowała przy tym jako ściany późniejsze, pochodzące już z epok nowożytnych. W badanych miejscach nie uchwycono oryginalnych podziałów romańskiego wnętrza,

³⁵ K. Stala, *Prezbiterium dawnego kościoła...*, op. cit., s. 474.

³⁶ M. Bicz-Suknarowska, *Morawica...*, op. cit., s. 153.

³⁷ Ibidem, s. 154.

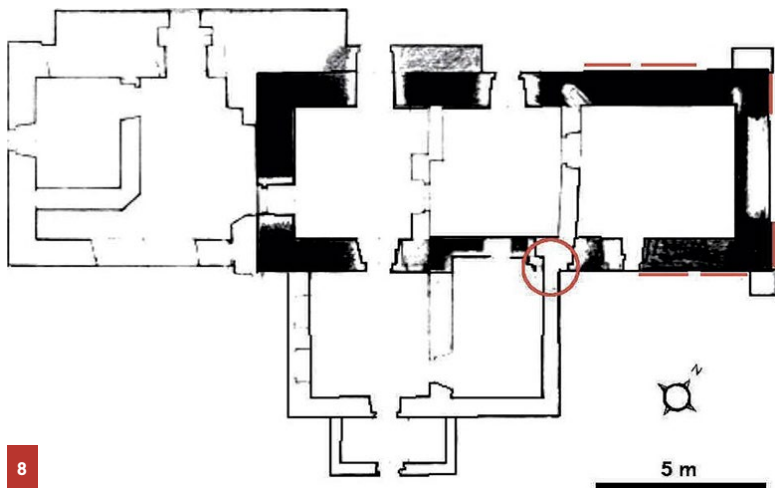
³⁸ Ibidem, s. 155.

³⁹ Ibidem, s. 154.

⁴⁰ M. Myszkę, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przy budynku plebanii w Morawicy, gm. Liszki związanych z badaniami architektonicznymi romańskiego palatium*, Kraków 2019, kps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, s. 2.

⁴¹ Ibidem, s. 7.

⁴² M. Bicz-Suknarowska, *Morawica...*, op. cit., s. 156, ryc. 10.

8

Rzut obecnej plebanii w Morawicy. Czarnym kolorem zaznaczono zasięg najstarszych murów romańskich, na podstawie badań archeologiczno-architektonicznych datowanych na XII wiek – według Marii Bicz-Suknarowskiej. Źródło: J. Bromowicz, J. Magiera, *Kamień podkrakowskich budowli romańskich*, „Przegląd Geologiczny” 2021, vol. 69, nr 2, s. 10

Floor plan of the current presbytery in Morawica. The extent of the oldest Romanesque walls is marked in black, based on archaeological and architectural research dating back to the 12th century according to Maria Bicz-Suknarowska. Source: J. Bromowicz, J. Magiera, *Kamień podkrakowskich budowli romańskich*, *Przegląd Geologiczny*, 2021, vol. 69, no. 2, p. 106

a przy niewielkim zasięgu badań obecnie nie można stwierdzić, jak wyglądała dyspozycja przestrzenna. Autorka badań podnosiła konieczność kontynuacji prac w celu dalszych niezbędnych rozpoznań⁴³. Z pewnością natomiast w dwóch sondach archeologicznych we wnętrzu palatium odsłonięto poziom użytkowy z fragmentami drewna, co Marian Myszka i Maria Bicz-Suknarowska uznali za relikw drzewianej podłogi⁴⁴. Przypomina to sytuację rozpoznaną w Górcie, gdzie na poziomie wapiennej wylewki zachowały się fragmenty spalonego drewna, interpretowane przeze mnie jako relikw drzewianej podłogi. Wprawdzie Marian Myszka stwierdza, że poziom ten może być nowożytny, ale nie ma materiału datującego, a drewno nie zostało poddane badaniom dendrochronologicznym. Co do terenu wokół kościoła i plebanii należy przypomnieć, że Andrzej Żaki pisał, jakoby w Morawicy, w miejscu dzisiejszego kościoła i plebanii, znajdowały się pozostałości wczesnośredniowiecznego grodziska⁴⁵. Jeśli tak było, to z pewnością teren był ufortyfikowany ciągiem wałów drewniano-ziemnych.

Materiał, techniki budowlane i detal

Najstarsza romańska budowla w Górcie zadziwia precyzją wykonania ścian magistralnych. Jest to wątek kamienny, a do wzniesienia palatium użyto miejscowego granitu sobótczańskiego. Mury wzniesiono w technice *opus emplectum*. Zarówno w „sali rycerskiej”, jak i na elewacjach lica zewnętrzne oraz wewnętrzne, a także lica ściany działowej odkrytej w trakcie badań wykonano z ułożonych warstwowo precyzyjnie obrobionych ciosów o wymiarach mniej więcej 40 × 17–20 cm. Natomiast w kaplicy (późniejszym prezbiterium) wymiary ciosów wynosiły 45 × 30–35 cm. Ciosy zastosowane w narożnikach są większe. Jak wspomniano, powierzchnie licowe ciosów zostały starannie opracowane. Wąskie fugi są podcinane. Lico z pewnością nie było przeznaczone pod tynk. Ten typ wątku wykonany w granicie występuje na Śląsku od pierwszej połowy XII wieku i utrzymuje się aż do momentu wyparcia go przez materiał ceglany w XIII wieku⁴⁶. To, co warto odnotować, to bardzo dobry stan zachowania ścian magistralnych – wątki romańskie zachowały się w górnej kondygnacji i sięgają więźby dachowej.

⁴³ Ibidem, s. 159.

⁴⁴ Ibidem; M. Myszka, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych...*, op. cit., s. 6.

⁴⁵ A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 514.

⁴⁶ T. Rodzińska-Choraży, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku* [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 308. Zob. także: Z. Świechowski, *In monte Silencii*, op. cit., s. 14, w którym to artykule autor porusza też kwestię chronologii występowania na Dolnym Śląsku prosto zamkniętego prezbiterium oraz dwustronnie zwężonych otworów okiennych, zaznacza jednak w *Post scriptum* (s. 19), że jego artykuł odnosi się do materiałów z badań z 2002 roku i że nie miał okazji zapoznać się z późniejszymi publikacjami relacjonującymi kolejne prace oraz ich wyniki.

9

Elewacja wschodnia obiektu w Górcze. Widok na wątek romański datowany na połowę XII wieku. Widoczne podcinane fugi i narożniki zbudowane z większych ciosów, a od strony północnej – dylatacja pomiędzy prezbiterium a później dostawionym budynkiem. Fot. K. Stala

The eastern elevation of the building in Górcze. A view of the Romanesque motif dating to the mid-12th c. The cut joints and corners made of larger ashlars are visible, and on the north side there is a gap between the presbytery and the later added building. Photo: K. Stala

10

Elewacja wschodnia obiektu w Morawicy. Widok na wątek romański datowany na połowę XII wieku. Fot. K. Stala

Eastern elevation of the building in Morawica. A view of the Romanesque motif dating back to the mid-12th c. Photo: K. Stala

Tak dobry stan zachowania wczesnośredniowiecznej architektury palatialnej był w Polsce do niedawna odosobnionym przypadkiem, zważywszy na to, że rozpoznane dotychczas palatia wczesnopiastowskie odsłaniane były w formie szczątkowej, niekiedy jedynie w partiach fundamentowych lub – jak w przypadku palatiów w Wiślicy – częściowo w postaci czytelnych w ziemi negatywów. Po badaniach architektonicznych Marii Bicz-Suknarowskiej z 2018 roku rozpoznane zostało jednak drugie palatium zachowane w znacznym stopniu, a zarazem drugie palatium możnowładcze. Stan zachowania morawickiego palatium jest gorszy niż palatium w Górcze, dlatego że ta część budynku ulegała intensywnym przekształceniom w późniejszych okresach, natomiast do palatium w Górcze systematycznie dobudowywano kolejne partie rozrastającego się obiektu bez znaczących przekształceń najstarszej części, a co najważniejsze, bez akcji rozbiórkowych. Niemniej jednak w Morawicy, podobnie jak w Górcze, zachowały się wątki romańskie, w tym na kondygnacji obecnego budynku plebanii. Po odsłonięciu spod tynku są one doskonale czytelne. Zachowane mury są podobnej co w Górcze grubości – wynosi ona około 1 m – i wykonane w technice *opus emplectum*. Ich lica zbudowano z ciosów wapienia, głównie pelitycznego, o barwie szarej i szarobrazowej, a po zwietrzeniu – białej, a także z odmian piaskowca o barwach żółtej i szarej, które występują w zasadzie jedynie w środkowej części ściany północno-zachodniej i w detalu. Wymiary ciosów to 27–28 × 12–14 cm⁴⁷. Obecnie powierzchnie licowe kamienia są nieregularne

⁴⁷ J. Bromowicz, J. Magiera, *Kamień podkrakowskich budowli romańskich*, „Przegląd Geologiczny” 2021, vol. 69, nr 2, s. 106–107.

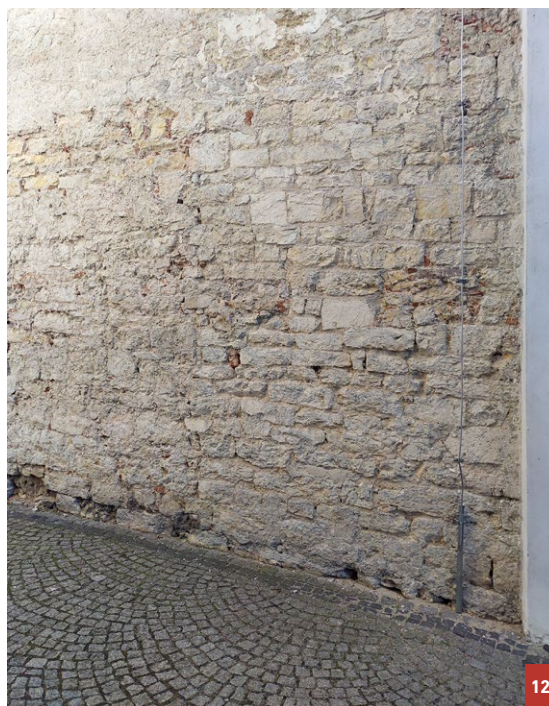

11

11

Odsonięty w badaniach archeologicznych mur poprzeczny przewiązany z murem magistralnym, datowany na najstarszą fazę budowy w Górcie (połowa XII wieku). Widać doskonale zachowane wątki kamienne. Wtórnie uformowana w wyniku akcji rozbiórkowej korona muru stanowi poziom użytkowy drugiej, późnoromańskiej fazy obiektu. Fot. K. Stala

A transverse wall connected with the main wall, uncovered during archaeological research, dating back to the oldest phase of the building in Górką (mid-12th c.). Perfectly preserved stone motifs are visible. The coping of the wall, re-shaped as a result of demolition, represents the usable level of the second, late Romanesque phase of the building. Photo: K. Stala

12

12

Wschodnia ściana palatium w Morawicy z wyraźnym zaburzeniem wątku romańskiego w partii środkowej. Fot. K. Stala

The eastern wall of the palace in Morawica with the clear distortion of the Romanesque motif in the central part. Photo: K. Stala

i sprawiają wrażenie niestarannie obrobionych. Także fugi są szerokie, niestaranne, z zaprawą często wychodzącą na powierzchnie licowe ciosów. Taki stan lica może świadczyć o tym, że ściany były przeznaczone do otynkowania, jednak z inwentaryzacji wykonanej w 2011 roku wiemy, że w wyniku prowadzonych tam prac remontowych w 1968 roku doszło do licznych interwencji, które dzisiaj mogą zaburzać właściwy odbiór wątków, między innymi do zbitcia tyków historycznych i położenia na oryginalnych kamiennych wątkach tynku cementowego⁴⁸. Po przeanalizowaniu wątku kamiennego według klasyfikacji Teresy Rodzińskiej-Choraży oraz w ślad za Klementyną Żurowską należy uznać go za charakterystyczny dla Krakowa i jego okolic wątek w typie francuskiego *petit appareil*, mający lokalny, niewychodzący poza wspomniany teren zasięg, a występujący zarówno u schyłku XI, jak i przez cały XII wiek⁴⁹.

Zachowany w obu obiektach detal to okna i portale. W przypadku Górką są to dwa okna o dwustronnym rozglifieniu i zamknięte łukiem półkolistym. Okno w elewacji południowej palatium jest zachowane fragmentarycznie, cięte w osi pionowej przez późniejszy otwór okienny i zamurowane

⁴⁸ B. Kulka, A. Gaczoł, *Program konserwatorsko-restauratorski*, op. cit., s. 10.

⁴⁹ T. Rodzińska-Choraży, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce...*, op. cit., s. 304–305. Zob. także: K. Żurowska, *Romański kościół opactwa benedyktyńskiego w Tyńcu*, „Folia Historiae Artium” 1971, t. 6–7, s. 102.

- 13** Romańskie okno zachowane we wschodniej ścianie kaplicy w Górce (późniejszym prezbiterium), wydatowane na XII wiek. Fot. K. Stala
A Romanesque window preserved in the eastern wall of the chapel in Górka (later the presbytery), dating back to the 12th c. Photo: K. Stala
- 14** Romańskie wąskie okienko zachowane w południowej elewacji najstarszej fazy budynku (palatium) w Górce, wydatowane na XII wiek. Fot. K. Stala
A narrow Romanesque window preserved in the southern elevation of the oldest phase of the building (palace) in Górka, dating back to the 12th c. Photo: K. Stala
- 15** Wąskie rozglifione okno o prostym zamknięciu zachowane na parterze w północnej ścianie plebanii w Morawicy. Fot. K. Stala
A narrow splayed window with a simple closure preserved on the ground floor in the northern wall of the presbytery in Morawica. Photo: K. Stala

w świetle. Okno jest wąskie, obustronnie rozglifione, z pojedynczym profilem w obramieniu. Drugie okno, znajdujące się w ścianie wschodniej późniejszego prezbiterium, zachowało się całkowicie. Jest ono znacznie szersze – w zamurowanym obecnie świetle ma niecałe 0,5 m szerokości i ponad 1 m wysokości. Ościeże, łuki i parapety obu okien są wykonane z ciosów piaskowca. Okna były pozbawione dekoracji plastycznej i surowe w formie. Taki typ formowania otworów okiennych pojawia się zarówno w XII, jak i w XIII wieku, z tym że późniejsze, XIII-wieczne okna na Dolnym Śląsku często są zdobione kolumnkami w ościeżach lub dekoracyjnymi guzami. Okna w Górce zostały na podstawie cech formalnych wydatowane na XII wiek.

W ścianie południowej zachował się portal wejściowy do palatium o prostym nadprożu ukształtowanym z jednej belki kamiennej i ościeżach uformowanych z dużych kwadratowych i prostokątnych ciosów. Oryginalny próg portalu był ukryty pod współczesnym cokołem wykonanym podczas prac konserwatorskich. Portal ten nie ma w Polsce odpowiednika. Został on przeze mnie wydatowany na mniej więcej połowę XII wieku na podstawie analogicznych form znanych z Czech i Słowacji⁵⁰. W północnej ścianie palatium we wnętrzu odsłonięto spod tynku fragment prostego portalu z zachowanym łukiem, belką nadproża oraz częściowo zachowanym

⁵⁰ K. Stala, *Ecclesia de novo constructa...*, op. cit., s. 95; eadem, *Palatium możnowładcze Piotra Włostowica?...*, op. cit., s. 75.

16 Portal romański w elewacji południowej obiektu w Górcze, z prostą belką nadproża z odsłoniętym oryginalnym progim zakrytym XX-wiecznym cokółem, na podstawie analogii z Czech i Słowacji datowany na XII wiek. Fot. K. Stala

Romanesque portal in the southern facade of the building in Górcze, with a simple lintel with the exposed original threshold covered with a 20th-c. plinth, dated to the 12th c. based on analogies from the Czech Republic and Slovakia. Photo: K. Stala

17 Odsłonięty spod tynku XIII-wieczny portal w ścianie północnej najstarszego budynku w Górcze przed konserwacją (a) i po niej (b). Fot. K. Stala

The 13th-c. portal exposed beneath the plasterwork in the northern wall of the oldest building in Górcze before conservation (a) and after it (b). Photo: K. Stala

ościeżem wschodnim. Ów portal wydatowano na XIII wiek, łącząc go z drugą fazą, w której palatium przekształcono na budowlę sakralną⁵¹.

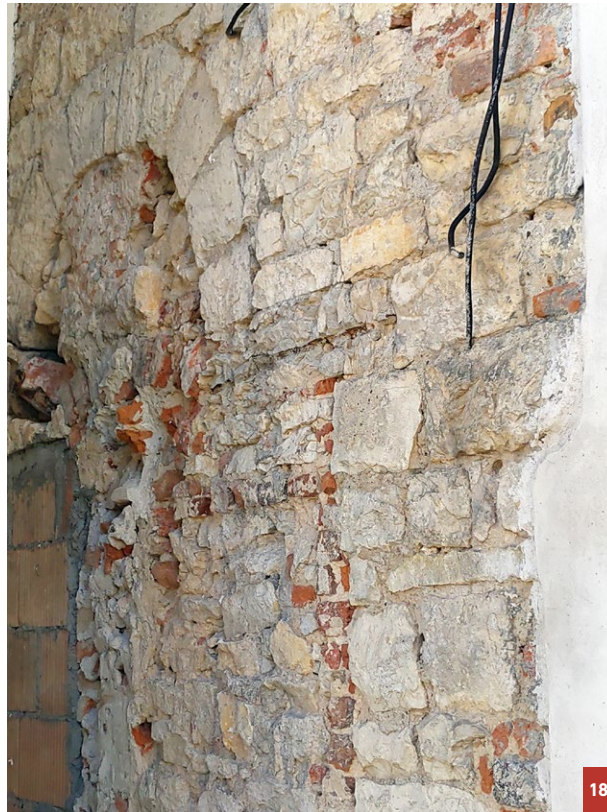
Z kolei w Morawicy zachowały się aż cztery otwory okienne oraz fragment łuku portalu. Są to skromne, niewielkie okienka o różnym charakterze wykończenia. Okno na parterze w ścianie południowo-zachodniej, o szerokim rozglfieniu (rozszerzenie w stronę wnętrza), było przykryte drewnianym nadprożem ze starannie opracowanych belek z drewna iglastego. Jak pisze Maria Bicz-Suknarowska, najciekawsze okienko zachowało się na pierwszym piętrze. Ma ono nadproże i parapet, które zostały wykonane z czterech potężnych ciosów piaskowca. Okno jest obustronnie rozglfione. Na węgarach, również z czterech potężnych ciosów, widać wyraźne ślady obróbki kamieniarskiej w jodełkę, z zachowanymi znakami kamieniarskimi, które stanowią zarówno podpis

⁵¹ K. Stala, *Ecclesia de novo constructa...*, op. cit., s. 95.

18

Odstonięty spod tynku łuk portalu w ścianie południowej obiektu w Morawicy. Fot. K. Stala

The arch of the portal exposed beneath the plaster in the southern wall of the building in Morawica. Photo: K. Stala

18

kamieniarza, jak i informację o montażu. Taki sposób obróbki kamieniarskiej jest charakterystyczny dla okresu romańskiego i znany z wielu obiektów, szczególnie romańskich kościołów. Zachowały się też dwa kamienne łuki na parterze, wykonane ze starannie dobranych kłińców. Jeden z nich stanowi relikwiarz romańskiego portalu w wejściu do budynku od strony dziedzińca gospodarczego⁵².

Analiza sytuacyjna i wnioski końcowe

Oba opisywane obiekty, w Górcie i w Morawicy, stanowią jedyne zachowane w Polsce przykłady palatiów możnowładczych. Na tle rozpoznanych palatiów wczesnopiastowskich ich stan zachowania jest wyjątkowo dobry, a w Górcie – nawet bardzo dobry, co sprawia, że stanowią one doskonały materiał badawczy, oraz określa wartość tych dwóch zabytków. W obu przypadkach badane obiekty stanowią część większego kompleksu, który na przestrzeni wieków był wielokrotnie przekształcany. Własność palatiów przypisuje się największym wczesnośredniowiecznym możnowładcom, komesom Piotrowi Włostowicowi oraz Sieciechowi. Za przypisaniem palatium w Górcie Włostowicowi opowiedział się też ostatnio krakowski historyk Roman Marcinek, który uznał, że w świetle istniejących źródeł historycznych jest to bardzo prawdopodobne⁵³. Co do własności palatium morawickiego za taką interpretacją opowiada się Maria Bicz-Suknarowska – za Januszem Kurtyką, który, jak już wspomniano powyżej, po przeanalizowaniu źródeł historycznych był przekonany o znacznie starszej proveniencji zamku oraz o przynależności Morawicy do Sieciecha⁵⁴.

Jeśli chodzi o formę obu obiektów, są to budynki dwukondygnacyjne z przyziemiem (Morawica) lub zagłębionym przyziemiem (Górka), założone – jak wszystkie dotychczas rozpoznane palatia wczesnopiastowskie (z wyjątkiem „sali o 24 słupach” w wersji Adolfa Szyszki-Bohusza

⁵² M. Bicz-Suknarowska, *Morawica...*, op. cit., s. 153–154.

⁵³ R. Marcinek, M. Maksymiuk, *Zamek Sobótka-Górka...*, op. cit., s. 159.

⁵⁴ M. Bicz-Suknarowska, *Morawica...*, op. cit., s. 150; J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 53–66.

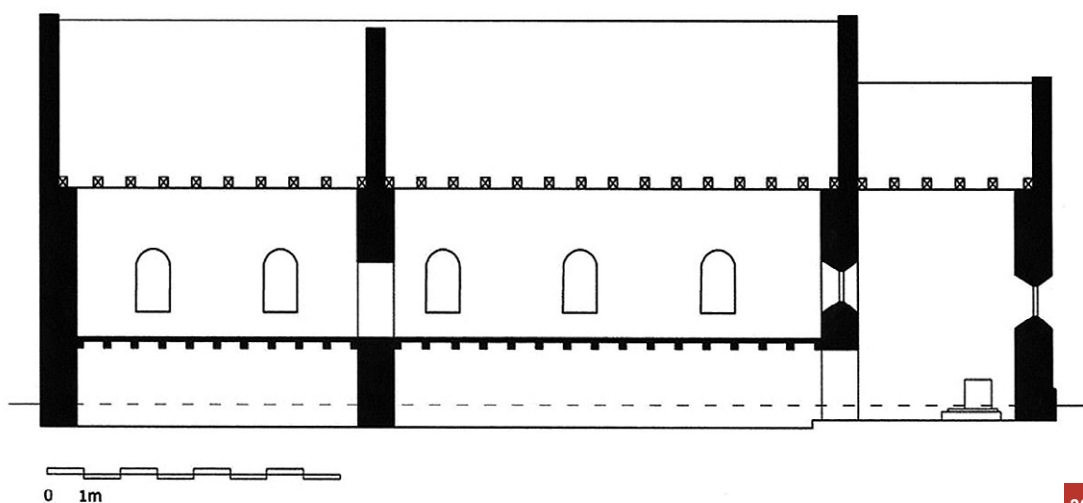
19

Wnętrze romańskiej, XII-wiecznej kaplicy w Górcze po badaniach archeologiczno-architektonicznych i pracach konserwatorskich. Fot. K. Stala

The interior of the 12th-c. Romanesque chapel in Górcze after archaeological and architectural research and conservation work. Photo: K. Stala

i Zbigniewa Pianowskiego⁵⁵) – na planie wydłużonego prostokąta. Palatium w Górcze jest o kilka metrów dłuższe od morawickiego, ale oryginalna szerokość w zasadzie się nie różni. Warto też dodać, że w Morawicy od strony wschodniej zachowana zewnętrzna ściana magistralna palatium w partii środkowej ma wątek cięty późniejszą zamurówką – tak przynajmniej, jak sędzę, należy interpretować widoczny zaburzony wątek. Z przekazów historycznych wiemy, że obiekt mógł się kontynuować w tym kierunku. Mam tu na myśli wzmianki o kaplicy pałacowej, o której nadmieniam

⁵⁵ K. Stala, *Fenomen „sali o 24 słupach”*. Reinterpretacja relikwów romańskiego palatium na Wzgórzu Wawelskim, „Wiadomości Konserwatorskie” 2013, nr 33, s. 32–38.

20

Wizualizacja najstarszej fazy obiektu w Górcze jako palatium według Klaudii Stali – przekrój poprzeczny. Rys. A. Szkiłądź

Visualization of the oldest phase of the building in Górcze as a palace according to Klaudia Stala – cross-section. Drawing by A. Szkiłądź

również prowadząca badania Maria Bicz-Suknarowska, a o której wielokrotnie wspominają źródła⁵⁶. Dlatego dla całościowego rozpoznania najstarszego założenia tak ważna jest kontynuacja badań z rozszerzeniem prac właśnie w tym obszarze, również na terenie dzisiejszego kościoła. Aby rozpoznać starsze pozostałości, warto przeprowadzić wstępnie badania georadarem. Z doświadczeń w Górcze wynika, jak precyzyjne potrafią to być odczyty. Pozwalają one wytyczyć odpowiednie węzły badawcze, nawet o niedużych rozmiarach, które umożliwiają weryfikację odczytów przy równoczesnym ograniczeniu, na przykład we wnętrzu kościoła, destrukcyjnego wpływu prac wykopaliskowych. Jeśli chodzi o palatium w Morawicy, niezwykle interesujące będzie też ustalenie dyspozycji przestrzennej wnętrza, na razie bowiem nie rozpoznano oryginalnych podziałów wewnętrznych. Podobnie jak w Górcze prace można zacząć od nieinwazyjnych badań przesiewowych. Niewykluczone jednak, że problemem okaże się system podziemnych korytarzy, dlatego kwestię tego, czy uda się tu zastosować tę metodę, muszą rozstrzygnąć specjaliści.

Istotne wydaje się także rozpoznanie ciągu i zasięgu fortyfikacji, które z pewnością otaczały gród. To samo tyczy się Górczy, gdzie tylko fragmentarycznie uchwycono relikty wału i badania w tym zakresie również są niewystarczające. W Górcze należy też doprecyzować rozpoznanie i dokładnie wydatować wieżę odsłoniętą w trakcie prac remontowych. Jest to bardzo ważne w kontekście całościowego rozpoznania najstarszej fazy budynku.

Zarówno w Górcze, jak i w Morawicy problematyczna przy dalszych badaniach w terenie jest niwelacja średniowiecznych poziomów zarejestrowana w wykopach. W Górcze taką niwelację rozpoznano po stronie wschodniej zamku oraz częściowo od strony północnej. Po stronie południowej nie prowadzono badań archeologicznych. W Morawicy niwelacja i warstwy wyrównawcze pojawiły się od strony zarówno południowej, jak i północnej, a budynek był w przeszłości właściwie obkopany. Dowodem na niwelację średniowiecznych warstw są też widoczne dzisiaj partie fundamentowe palatium na wysokości współczesnego poziomu użytkowego. Taki stan rzeczy zdecydowanie utrudnia badania i weryfikację metodami archeologicznymi. Niemniej jednak należy mieć nadzieję, że ta sytuacja nie dotyczy całego wzgórza i podobnie jak w Górcze w dalszej

⁵⁶ Zob. B. Kulka, A. Gaczol, *Program konserwatorsko-restauratorski*, op. cit.

odległości od obiektu uda się odsłonić zachowane sekwencje nawarstwień kulturowych. Mam tu na myśli wspomniany relikwiarz w Górcie. Tam też nawarstwienia średniowieczne uchwycono w profilu ziemnym pod fundamentem ściany północnej przybudowanej nawy, datowanej różnie przez różnych badaczy – rozpiętość jest dość duża, od XIII po XVI wiek⁵⁷. Pod fundamentem ściany w 2002 roku odsłonięto pochówek, który datuje się jako średniowieczny, oraz sekwencje kolejnych nawarstwień kulturowych⁵⁸.

Nie ma wątpliwości co do wagi obu odkryć i co do tego, że konieczna jest kontynuacja badań w interdyscyplinarnych zespołach archeologów, historyków architektury i sztuki, konserwatorów oraz – co bardzo ważne – historyków, którzy równocześnie będą wspomagać proces badawczy i interpretacyjny analizą zachowanych źródeł pisanych.

dr hab. Klaudia Stala, prof. PK

Archeolog zajmująca się badaniami architektury średniowiecznej w Polsce, szczególnie palatiami wczesnopiastowskimi, oraz ochroną dziedzictwa architektoniczno-archeologicznego i krajobrazu kulturowego. Jest związana ze środowiskiem konserwatorskim. Interesują ją współczesne metody popularyzacji dziedzictwa archeologiczno-architektonicznego w kontekście zrównoważonej ochrony (edukacja samorządowa i społeczna, zarządzanie dziedzictwem archeologiczno-architektonicznym, archeologia publiczna i społeczna, archeologia wspólnot lokalnych i tym podobne), a także światowe tendencje w projektowaniu konserwatorskim wraz z zarządzaniem ryzykiem w obszarach dziedzictwa archeologicznego. Jest rzeczoznawcą Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków w dziedzinie archeologii i krajobrazu kulturowego. Od ponad 25 lat pozostaje związana z Katedrą Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej.

Dr Klaudia Stala, Prof. of the Kraków University of Technology

Archaeologist engaged in the study of mediaeval architecture in Poland, especially early Piast palaces, and the protection of the architectural and archaeological heritage and cultural landscape. She is involved in the conservators' community. She is interested in present-day methods of popularizing archaeological and architectural heritage in the context of sustainable protection (local government and social education, the management of archaeological and architectural heritage, public and social archaeology, the archaeology of local communities, etc.), as well as global trends in conservation design and risk management in matters of archaeological heritage. She is an expert for the Association of Conservators of Historical Monuments in the fields of archaeology and cultural landscape. She has been associated with the Department of the History of Architecture and Conservation of Historical Monuments of the Faculty of Architecture of the Kraków University of Technology for more than 25 years.

Bibliografia

- Bicz-Suknarowska Maria, *Morawica – romańska siedziba możnowładców małopolskich*, „Prądnik. Prace i Materiały Muzeum im. prof. Władysława Szafera” 2019, nr 29, s. 149–160.
- Bogdanowski Janusz, *Sztuka Obronna*, „Natura i Kultura w Krajobrazie Jury”, t. 2, Kraków 1993.
- Bromowicz Jan, Magiera Janusz, *Kamień podkrakowskich budowli romańskich*, „Przegląd Geologiczny” 2021, vol. 69, nr 2, s. 103–108.
- Chorowska Małgorzata, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.
- Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, Breslau 1839.
- Czypionka Viktor, *Das Marienkloster des Augustiner Chorherren in Gorka am Zobten*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 1924.
- Domański Grzegorz, *Ślęza w pradziejach i średniowieczu*, Wrocław 2002.
- Domański Grzegorz, *Ze studiów nad dziejami klasztoru Kanoników Regularnych na górze Ślęży*, „Slavia Antiqua” 2019, t. 60, s. 239–254.
- Doroz-Turek Małgorzata, *Średniowieczna architektura klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku*, praca doktorska, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2009.
- Doroz-Turek Małgorzata, *The Architecture of the Monastery of the Canons Regular of Saint Augustine in Górka*, „Architectus” 2010, nr 1, s. 3–13.

⁵⁷ Zob. przypisy 8 i 13.

⁵⁸ B. Kwiatkowska-Kopka, K. Stala, *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne...*, op. cit., s. 160–161, profil na ryc. 5a.

- Doroz-Turek Małgorzata, *W kręgu średniowiecznej architektury wrocławskich kanoników regularnych św. Augustyna*, Kielce 2019.
- Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.
- Hołubowicz Włodzimierz, *Z badań na Ślęży w 1949 roku*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1952, t. 1.
- Kadłuczka Andrzej, Stala Klaudia, *Relikty romańskiego obiektu w Sobótce-Górcie i problem jego pierwotnej funkcji* [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. Klaudia Stala, Kraków 2007.
- Kadłuczka Andrzej, Stala Klaudia, *Romańska budowla w Sobótce-Górcie w świetle ostatnich badań* [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. Tomasz Janiak, Gniezno 2009.
- Kajzer Leszek, Kołodziejski Stanisław, Salm Jan, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001.
- Kastek Tomasz, Limisiewicz Aleksander, Mruczek Roland, *Ecclesia Sancte Marie de Monte Silencii? Nowo odkryte relikty budowli i rzeźb wczesnośredniowiecznych na szczycie góry Ślęży koło Sobótki* [w:] *Ślężańskie świąty*, Wrocław 2013, s. 302–320.
- Kastek Tomasz et al., *Ecclesia Sancte Marie de Monte Silencii albo o krótkiej karierze i długich poszukiwaniach pewnego kościoła* [w:] *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII wiek)*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno 2016, s. 281–312.
- Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 1, nr 22, Wrocław 1956.
- Knötel Paul, *Das Augustinerchorherrenstift und die Steinaltertümer des Zobtengebietes*, „Zeitschrift der Vereins für Geschichte Schlesiens” 1928, Bd. 62.
- Knötel Paul et al., *Zur Zobtenfrage*, „Altschlesische Blätter” 1929, Jg. 4.
- Kołodziejski Stanisław, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994.
- Kozaczewski Tadeusz, *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej” 1957, nr 16: *Architektura*, t. 2, s. 33–60.
- Kulka Bogusław et al., *Plebania w parafii pod ww. św. Bartłomieja w Morawicy. Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska*, [b.m.] 2011, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.
- Kurtyka Janusz, *Głos w dyskusji nad referatem o rodzie potomków Sieciecha* [w:] *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. Jacek Hertel, Jacek Wroniszewski, Toruń 1987.
- Kurtyka Janusz, *Latyfundium tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek)*, Kraków 1999.
- Kurtyka Janusz, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997.
- Kwaśnik Maria, *Morawica – bogactwo wieków. Dzieje kościoła i parafii*, Kraków 2010.
- Kwiatkowska-Kopka Beata, Stala Klaudia, *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne o charakterze sondażowym na stanowisku Sobótka Górka* [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. Klaudia Stala, Kraków 2007, s. 151–174.
- Leńczyk Gabriel, *Katalog Grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. Stanisław Kołodziejski, Kraków 1983.
- Marcinek Roman, Maksymiuk Michał, *Zamek Sobótka-Górka. Studium historyczne założenia przestrzennego*, Kraków 2018.
- Moepert Adolf, *Peter Wlast und die Stiftung des Augustinerklosters auf dem Zobten*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” 1939, Bd. 4.
- Myszka Marian, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przy budynku plebanii w Morawicy, gm. Liszki związanych z badaniami architektonicznymi romańskiego palatium*, Kraków 2019, kps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.
- Pawlicki Bonawentura Maciej, *Ze studiów nad relikiami domniemanego palatium Sieciecha w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 7-A, s. 179–225.
- Pianowski Zbigniew, *„Sedes regni principales”. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków 1994.
- Rodzińska-Chorąży Teresa, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku* [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. Klaudia Stala, Kraków 2013.
- Schulte Wilhelm, *Zu dem Steinalterturmern am Zobten*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 1900, Neue Folge, Bd. 1.
- Spominki wrocławskie* [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 3, Lwów 1878.
- Stala Klaudia, *Ecclesia de novo constructa. Kościół kanoników regularnych w Górcie koło Sobótki. Rekonstrukcja drugiej fazy przebudowy palatium możnowładczego Piotra Włostowica*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2010, nr 28, s. 91–100.

- Stala Klaudia, *Architektura rezydencji wczesnośredniowiecznych w Polsce. Próba reinterpretacji dotychczasowych poglądów z uwzględnieniem tła europejskiego*, Kraków 2013.
- Stala Klaudia, *Fenomen „sali o 24 słupach”. Reinterpretacja relikwów romańskiego palatium na Wzgórzu Wawelskim*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2013, nr 33, s. 32–38.
- Stala Klaudia, *Palatium możnowładcy Piotra Włostowica? Rekonstrukcja najstarszej fazy budowy romańskiej w Sobótce-Górcie na podstawie najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2010, nr 27, s. 67–78.
- Stala Klaudia, *Prezbiterium dawnego kościoła kanoników regularnych w Górcie koło Sobótki. Uwagi w kontekście odkrytych pochówków*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 7-A, s. 471–486.
- Świechowski Zygmunt, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955.
- Świechowski Zygmunt, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.
- Świechowski Zygmunt, *In monte Silencii*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 7-A, s. 5–20.
- Świechowski Zygmunt, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009.
- Tomkowicz Stanisław, *Powiat krakowski. Morawica [w:] Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, t. 2, Kraków 1906.
- Żaki Andrzej, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974.
- Żurowska Klementyna, *Romański kościół opactwa benedyktyńskiego w Tyńcu*, „Folia Historiae Artium” 1971, t. 6–7, s. 49–119.